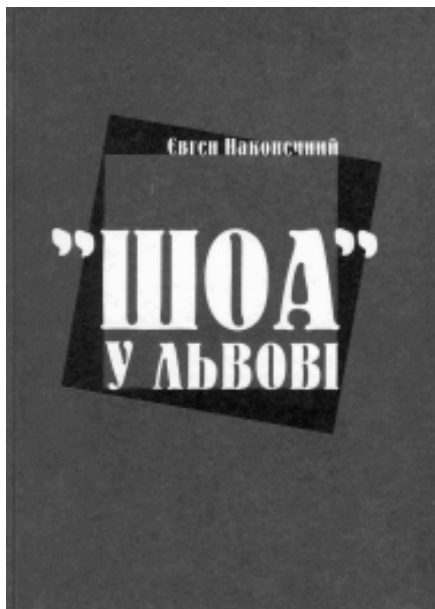

Жанна Ковба

Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. — Вид. 2-е. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. — 286 с.

ISBN 966-8522-47-8

Рецензована книга (перше видання якої вийшло також у Львові) є спогадами нині покійного Євгена Наконечного з післямовою відомого історика, академіка НАН України, директора Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України Ярослава Ісаєвича. Слід зазначити, що подібні мемуари з'являються в українському книжковому просторі, на жаль, не надто часто. Особливо це стосується подій Голокосту.

Нарешті, Україна дочекалася відвертої мемуарної літератури про ці події. Співставлення багатьох спогадів Є. Наконечного про події у Львові часів Другої світової війни з опублікованими у різні роки свідченнями поляків, євреїв, з відомих причин меншою мірою українців дають підстави цілком довіряти пам'яті автора. Важливі і цікаві його коментарі, аналіз. Стиль, форма подача матеріалу дозволять читачеві розрізнити спогади самого Є. Наконечного від того, що він запам'ятав з розповідей батьків, сусідів, інших очевидців. Ярослав Ісаєвич слушно наголосив, що «це теж істотно для істориків, які вивчають не лише фактичну канву подій, але й процес формування суспільних поглядів на них, вплив на ці погляди за давніх стереотипів, а також чуток, і тих, що виникли стихійно і свідомо спровокованих»¹.

Автор — людина з типовою долею багатьох галичан. Він пережив кілька різних влад. Його родину цілком випадково не репресували в 1939–1941 рр., під час німецької окупації врятувався від голоду й пошестей, через юний вік (народився 18 червня 1931 р.) не був вивезений до Райху. У повоєнні роки не уник переслідувань, але все-таки студіював філологію в університеті, не мав можливості займатися ні творчою, ні науковою роботою. Довгі роки — скромний бібліотекар, шанований і відомий серед читачів, як знавець фондів україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Уже в роки незалежності видає цікаву книжку з етніміки українського народу².

Спогади про «Шоа» у Львові написав, бо перейшов межу байдужно-презирливого ставлення до «звинувачень українців мало не в усіх гріхах світу», в тому числі і у Голокості євреїв. Книжка ізраїльського автора Й. Еліяху, яка вийшла у російському перекладі³ допекла однобічним трактуванням історичних подій, елементарною необізнаністю в українських реаліях. З'явився страх не встигнути сказати, бо «час невблаганно спливає, а з ним щезає для майбутніх генерацій найсуттєвіше — дух епохи, різні деталі та подробиці, які значно важливіші від сухих, безголосих, часто-густо дуже неповних архівних документів». Є. Наконечний не зовсім шанує істориків, критично ставиться до архівів, бо вони «формувалися ворожими окупаційними режимами, а той хто контролює документи, може контролювати і їхнє використання та інтерпретацію».

Ним висловлене зауваження стосовно «неточності» терміну «Голокост» (чомусь з маленької літери). Звичайно, автор має право так вважати, тим більш що термін «Шоа», насправді вповні може використовуватися. Слід лише зазначити, що термін «Голокост» є широко відомий в історіографії Європи та Америки, в історичній науці світу, а термін «Шоа» більш присутній в Ізраїлі. Проблема очевидно в тому, що історики про терміни домовляються, і термін «Голокост» вповні використовується усім світом.

Для нього основне сказати про те, що сам бачив у «время люте як вовчиця» у «отроцькому віці, вразливого і пам'ятливого». «Здаю собі справу, — зауважує автор, — що з боку єврейських кіл можу отримати закид в антисемітизмі, а з боку деяких моїх краян — в філософізмі, проте я намагався передати все так як бачив, запам'ятав і зрозумів».

Жанр книжки Є. Наконечного однозначно важко визначити. Це — спогади, як подано у заголовку. Отже мемуари — літературний твір, написаний від першої особи учасника, свідка описуваних подій.

У той же час це історичні, політологічні, етнолінгвістичні екскурси, котрі відображають бачення ним інформаційної ситуації у дослідженні Другої світової війни, Голокосту, обсяг його знань з історії України, Галичини, Львова, міжетнічних взаємин у місті. Отже, маємо популярний нині мемуарний есей.

Вразлива і чіпка пам'ять підлітка врятувала від забуття багато фактів не зафіксованих у документах та інших спогадах. Розповідь хронологічно охоплює події Другої світової війни з 1939 по 1944 роки. Це історичне джерело заслуговує повної довіри дослідників.

Зміст книжки: це паралелі — пам'ять про себе, людей, події та одночасно їхня інтерпретація — історична реконструкція часто на одній і тій ж сторінці.

Яка ж пам'ять представлена у книжці? Особиста — дитячо-юнацькі спогади звичайного хлопчини з Краківської дільниці Львова, який мешкає з батьками на вул. Клепарівській, де з 14 квартир тільки три замешкували неевреї — поляки й українці. Це пам'ять про ігри з кращим другом Йосале, розмови з його сестрами, ровесниками, власні дії, страхи, переживання, роздуми.

Є. Наконечний присвячує книжку пам'яті сусідів зі звичної для Львова кам'яниці на вулиці Клепарівській, 5. Дев'ятнадцять типово єврейських імен та прізвищ, опис їхніх доль їхньої загибелі допомагає читачеві відчувати, в яких страшних умовах гинули львівські євреї, якою психічною травмою були ці події для таких, як Євген, його сусідів поляків та українців.

Особиста пам'ять Наконечного — ті акти запам'ятовування, об'єктом котрих стали власне життя в екстремальних умовах війни, життя оточуючих, усвідомлена ідентичність при шанобливому визнанні ідентичності інших, рефлексії про себе й інших в минулому через призму сучасності.

Групова — пам'ять батьків. Тато-цинкограф, працівник друкарні, мати займається домом. Пам'ять сусідів крамаря: Блязера, кухаря Матіїва, домовласниці Вайсман, приятелів родини Штарків, братів Желязних, які перебували у постійних неладах з владою через кримінальні справи, пам'ять українців, поляків, євреїв з базарів, місць ув'язнень, гетто, поліцейських постерунків.

Колективна пам'ять — це історична, етнічна пам'ять трьох близьких йому спільнот, котрі жили в поліетнічному середовищі Львова і у герметичній ізоляції нарізно і разом, відкриті одна одній.

Колективна пам'ять актуалізується переважно у історико-етнологічній, культурологічній паралелі. Без посилань на джерела, літературу (за окремими винятками), а вони солідні й обширні, автор стверджує чи заперечує окремі положення, факти, сюжети. У цьому випадку Є. Наконечний виступає як аналітик, критик власної пам'яті, пам'яті груп, їхньої історичної інтерпретації.

Іноді Є. Наконечний нагадує адвоката, котрий з допомогою перехресного допиту свідків подій у суді, виявляє інформацію, яка не лежить на поверхні, або навіть таку, що певне свідчення, власне сприймання несе в собі протиріччя усім зробленим попереднім твердженням.

І водночас Є. Наконечний не історик, він далекий від того, щоб поклатися на судження, авторитети істориків, бо вони для нього, скоріше, авторитети для самих себе. Їхня думка є незалежною, автономною від свідчень минулого. А для автора ці свідчення домінантні. Він не довіряє історикам своєї молодості, бо має досвід найекстремальнішого використання історії для забуття. Державний апарат використовувався для позбавлення громадян їхньої пам'яті, ментального поневолення кожного суб'єкта. Для Є. Наконечного і досі актуальні методи і прийоми тоталітарних режимів Польщі, СРСР, які позбавляли українців національної свідомості через «організоване забуття», пропагандистські і силові атаки на окремі соціальні групи. Він боїться, що може не залишитися нікого, жодного свідка, котрий би міг відтворити минуле Львова часів його отроцтва.

Як фаховий філолог автор демонструє ту сферу запам'ятовування, яка відображає навички міжетнічної комунікації: етніміми, пісні, анекдоти, топоніми.

Складовою пам'яті автора є здатність відтворити певне дійство, способи міжгрупової та міжетнічної комунікації. Особисте спілкування між євреями, поляками й українцями постійно перебуває у центрі уваги.

Є. Наконечний критичний до самого себе та свого оточення, він не приховує ні добрих ні злих вчинків, але й не засуджує, крім випадків тенденційного висвітлення поведінки українців як суціль антисемітської, ксенофобної, яка начебто свідчить про їхню активну участь у винищенні євреїв. У цьому випадку він пристрасно суб'єктивний.

Рецензована книжка — суцільна компактна оповідь про події Шоа у Львові. Зміст поділено на 71 невеличких розділів без заголовків. Кожен представляє окремих, часто самостійний сюжет.

Хронологічно «Спогади» охоплюють період від вересня 1939 р. до липня 1944 р. з екскурсами в історію краю, коли змінювалося етнічне, економічне, культурне життя міста.

У кам'яниці на Клепарівській, 5 і євреї, і поляки, і українці з 1 вересня 1939 опинилися в рівних умовах: загрози бомбардувань та непевності. У бомбосховищі відкриває Євген для себе внутрішній світ родинного життя сусідів.

«З бігом часу пивниця-бомбосховище перетворилася на велику «комуналку». То тут, то там гуділи примуси, пахло їжею, чулися скимління дітей, жіночі перемовки. Внутрішньо-родинне життя втратило (значною мірою) свою інтимність. Повсякденні сімейні стосунки, ставлення старих до молодих, батьків до дітей, чоловіків до дружин, зробилися мимоволі відкритими для сторонніх вух та очей. Єврейські сім'ї демонстрували тверді моральні засади та родинну злагоду. Чоловіки єврейського роду не мали

згубної звички при всякій нагоді утворювати веселі компанії, щоб напитися. Алкоголь їх взагалі не цікавив, рідко хто з них і куриє. До своїх нащадків єврейські батьки ставилися ніжно, вміло дбаючи перш за все про інтелектуальний розвиток дитини. З малечих років дітей напучували, що вони особливі, мудрі, талановиті, бо належать до вибраного Богом святого народу. «Ви ж будете зватися Господніми священиками; слугами Бога нашого вас будуть величати. Їсти будете скарби народів, їхньою славою оздобитеся» (Ісаїя, 61, 6). Чоловіки створили собі наче дискусійний клуб: залюбки годинами балакали про актуальне становище на фронтах, про воєнну стратегію, політичну ситуацію та детально розглядати інші світові проблеми» (с. 16).

Як дослідник Є. Наконечний подає коментар. «Перед Другою світовою війною у Львові проживало 110 тис. євреїв, або 32% від усього населення» — і тут же переходить на візуальні спогади: «на вулицях можна було зустріти ортодоксальних євреїв з довгими бородами, пейсами, одягнутих у чорні кафтани. Вони носили традиційні чорні круглі капелюхи або ярмулки. Краваток не одягали принципово, бо вони нагадують хрест».

Далі: «Поляків, для порівняння, налічувалося у передвоєнному Львові трохи більше половини — 131 тис. (54%), а українців — усього 52 тис., тобто заледве 14% від загальної кількості жителів міста» (с. 10). Вказавши на реальний статус українців і додавши, що на українських землях проживало 20% світового єврейства, автор пише, що «видаються нелогічними твердження, які стали на жаль, хрестоматійними про нібито «традиційну ненависть українців до євреїв». Скоріше можна говорити про традиційну толерантність. Скільки і що б не казали, але та земля, яку заселяють українці, чимось усе-таки приваблювала євреїв і не була дня них якимсь пеклом» (с. 10).

Особливого антагонізму, як і романтичної ідилії у міжетнічних стосунках до війни, на думку Є. Наконечного, не спостерігалося. Хоч він і визнає факт запеклої національної боротьби між поляками та українцями, яка «переходила в люту ненависть». «В українсько-єврейських відносинах панували взаємне недовір'я, настороженість, пересуди і що найменше байдужість, особливо з боку євреїв, але ненависті не відчувалося, хоча певні єврейські автори полюбляють твердити, що глибина і сталість ненависті українського народу до євреїв гідна подиву» (с. 15).

Як дослідник він погоджується з істориками, що простежують Катастрофу з моменту вибуху світової війни, бо саме відтоді в Галичині розпочалося на організованому державному рівні масове переслідування і фізичне знищення «ворожих елементів»: «І це дає змогу «збагнути співвідносну поставу львів'ян до чинних в період Шоа режимів».

Радянському режиму 1939–41 рр. присвячена третина книжки.

Описуючи вступ Червоної армії та реакцію населення, Є. Наконечний, як аналітик всупереч критикованим догматикам — марксистам, відкидає класову, а обстоює етнічну версію оцінки ставлення львів'ян. Євреї бурхливо раділи, українці насторожено вичікували, поляки сприйняли це як четвертий поділ Польщі. Зазначимо, що звичайно це відображає певні міфи, котрі існували й існують в українському середовищі. У той же час автор наводить факти солідарності пересічних львів'ян перед загрозою з боку кримінальних елементів.

«У перший же день краху польського панування відбулася в нашому будинку під проводом невсипущого Блязера коротка чоловіча нарада». «У місті запанувала анархія, настало безладдя, чиняться самосуди», — драматично розпочав її Блязер. Чоловіки згідно кивали головами. Слова його сприймалися з розумінням. Хто як хто, а жителі нашої вулиці добре знали, що за їхніми плечами розташоване передмістя Клепарів, де гніздяться злодійські ватаги і кубла проституції, живуть маргінальні типи: п'яниці, ледарі, пройдисвіти, для них в'язниця — рідний дім.

— В'язниці порозбивані, — сповіщав на нараді Блязер, — поліція щезла, кримінальники і «батяря» (хулігани) налаштувалися на розбій. Вулицями волочаться п'яні банди, творять самосуди. Необхідно організуватись на самозахист, утворити групу самооборони.

— Голими руками не захистимося, — сказав хтось.

— У Єзуїтському городі лежать стоси покинутої напризволяще зброї та амуніції, — відповів Блязер. — Потрібно їх звідти взяти.

Блязера послушали. З Єзуїтського городу (тепер парк Івана Франка) принесли з десяток новеньких польських карабінів і скриньку патронів. У подібний спосіб озброювалися й інші будинки нашого кварталу. У брамі виставили озброєну варту. Там, де цього не зробити, траплялися розбійницькі напади» (с. 22–23).

Міжлюдська, без огляду на етнічність, солідарність червоною ниткою позначає спогади Є. Наконечного про період 1939–1941 рр. Це і нетолероване євреями-сусідами кохання і шлюб поляка Владеска Желязного та єврейки з сиротинця Соні. Єврейські, українські, польські жінки мали спільні клопоти. Чоловіки попри широкі декларації нової влади не почувалися в безпеці, мусли заробляти на родини. Матеріальні та духовні втрати урівнювали. Особливо урівнювали репресії. Вивозили, арештовували багатьох без огляду на національність. Є. Наконечному особливо запам'яталася ситуація, пов'язана з арештом матері і поведінкою сусідів. Єврей Блязер переконає батька Євгена Наконечного, що арешт — помилка та допомагає йому знайти необхідні документи та забрати дружину прямо з потягу із депортованими, який мав вирушити на схід.

«Моя мама ніколи не забувала цю розсудливу безкорисливу і шляхетну допомогу Мойсея Блязера», — згадує автор (с. 62).

Весною 1941 р. львів'яни жили спільними очікуваннями зміни режиму, чутками про близьку війну. Жарт про «єврейську молитву» перших місяців 1941 р. з розумінням сприймали і поляки, і українці, бо просилося у Бога, для конспірації вживаючи займенники, щоб ті (совети) собі пішли; щоб він (Гітлер) не прийшов; щоби ми тут залишилися; щоб ті (поляки) не повернулися».

Є. Наконечний не вважає, що домінування євреїв у фінансово-кредитній справі, управлінні виробництвом та у «вільних професіях» сприяло поширенню антисемітизму серед львів'ян, зокрема українців. Навіть суттєве збільшення кількості єврейських студентів подано через, очевидно, добре знане у Львові висловлювання відомого у Польщі літератора і дотепника Бой-Желенського: «Я тепер працюю в українському університеті імені Івана Франка, отримую за це зарплату російськими рублями, читаю курс французької літератури єврейським студентам польською мовою» (с. 36).

Не пригадує автор і про звинувачення євреїв як «советських колаборантів», представників «жидокомуни» та «жидобільшовизму». Чи не єдиним винятком є сюжет, пов'язаний з єврейською мацою, яка раптом з'явилася в крамницях «міськхарчоторгу» навесні 1941 р. Зі знанням справи пояснивши, що таке маца, та як радісно кинулися євреї її купувати, додавши що й у його родині «смачну дешеву мацу їли всі залюбки», Наконечний згадує про атеїстичну ідеологію в СРСР, яка забороняла християнські свята. І ставить запитання «Чому режим, що так гостро виступає проти християнських релігійних свят і обрядів, несподівано робить винятки для іудаїзму?» Відповідь отримує від маминого двоюрідного брата, «затятого польського патріота» Юзека Камінського, який завітав до них у гості, саме на єврейську пасху.

«...Уздівши на тарілці мацу, він узяв її в руки і збуджено вигукнув:

— Нарешті советська влада скинула маску! Нарешті можна переконалися, що це жидівська держава! Християнам забороняє релігійні відправи, а сама пече для жидів мацу. Чи потрібно ще якісь докази?» (с. 51–52).

Наступний абзац треба навести: «Схожі думки поширювалися тоді серед львівського простолюду, особливо в польському середовищі. Звучали вони і в час Катастрофи». Як на наш погляд, подібні зауваження беруть початок у міфологізації подій. Тим більш, що під час німецької окупації подібні думки підтримувалися окупаційною, антисемітською пресою.

Наводить Є. Наконечний і факти звинувачень євреїв у співробітництві з НКВД з боку керівника польського підпілля. З іншого боку, автор вважає, що «не було жодної української партії, яка б проповідувала антисемітизм, у

тому числі і ОУН». Зрозуміло, що злива робіт, де навпаки, робляться інші наголоси, саме на антисемітизмові українських партій, є перебільшенням, однак вважаємо, що якщо автор мав бажання довести інше — треба було навести серйозні докази.

Значну увагу приділяє автор ліквідації українських легальних організацій, радикалізації суджень і дій, посиленню впливу ОУН.

Особливо цікавий спогад про невдалий напад боївки ОУН на одну з тюрем у Львові з метою визволення політичних в'язнів. У відповідь — запровадження жорстокого військового стану, антиукраїнська істерія. На вулицях хапали людей і кидали у в'язницю. Відступаючі радянські війська стріляли без попередження. Інформацію про масові розстріли та катування у тюрмах тато Євгена й інші мешканці отримали від сусіда-кримінальника Владика Желязного, котрого саме випустили, від двох жінок, яким вдалося втекти, коли вартові розбіглися під час повітряної атаки.

Є. Наконечний переконаний, що вплив радянської окупації, особливо останніх тижнів, на подальший перебіг Голокосту у Львові важко недооцінити. Автор переконаний, що масові арешти, депортації, а згодом і розстріли започаткували добу масового терору і знущання над гідністю людей. Гітлерівська пропаганда доклала дуже багато зусиль, щоб приписати саме євреям жахливі вбивства у львівських тюрмах, особливо ті, які чинили енкаведисти в останні дні відступу Червоної армії.

Автор «Спогадів» виділяє першу половину липня 1941 р. як окремих, особливий період. Особисті враження: бравий вигляд німецьких солдат, українськомовні вояки в німецьких одностроях, яких уквітчували дівчата, жах від видовища понівечених трупів у тюрмі, нудота від трупного смороду, вигляд почорнілих розпухлих тіл на подвір'ї тюрми Малі Бригідки на вул. Яховича й знущання над євреями.

«...Переступивши поріг тюремного подвір'я, ми відразу зупинилися. Чувся огидний трупний сморід. Під стіною тюрми — рядами почорнілі, розпухлі тіла розстріляних. Якись бородаті чоловіки, хитаючись під тягарем, виносили на ношах з підвалу щораз нові трупи і кляли їх поряд. Нечисленні групки заплаканих жінок, притискаючи до носа хустинки, уважно розглядати загиблих, намагаючись впізнати своїх. Тут же на подвір'ї стояло декілька військових німців, а біля них крутилися цивільні молодики з синьо-жовтими пов'язками. Німці щось покрикували і наказували. Один німець у протигазі, з великим червоним хрестом на білій пов'язці то заходив, то виходив з приміщення. Ми трохи постояли, а коли винесли чергові ноші, з яких повіяло винятково сильним трупним сопухом, забралися геть» (с. 106).

І ще спогад, який очевидно переслідував автора все життя.

«...Другого або третього липня я йшов до знайомих, що мешкали нижче теперішнього кінотеатру ім. Б. Хмельницького. На вулиці стояла валка сільських возів з трупами. Селяни приїхали забирати своїх загиблих. Сморід від розкладених трупів із Замарстинівської тюрми був таким сильним, що трамвай, який їздив цим маршрутом, припинив свої рейси. Знайомі розповідали, що в тюрмі побували представники Комісії Міжнародного Червоного Хреста з Швейцарії й американські кореспонденти (на той час між США та Німеччиною ще не було стану війни). Комісія ходила в протигазах. Найстрашніше вражало те, що немало жертв було по-сади-стському помордовано: виколоті очі, відрізані язики, руки, ноги, у жінок — груди. Коли, затуливши хустинкою носа, я підійшов ближче, то почув страшний лемент. То кричали не родичі помордованих, як я спершу подумав, а євреї, яких били нещадно, до смерті. Били куди попало, хто впав, того копали ногами. Казали, що це євреї — большевицькі міліціонери, які не встигли втекти» (с. 109–110).

Коментуючи ці факти, Наконечний пише про емоційний шок серед галичан від масового знищення в'язнів, про заборону німців викопувати і розбирати гори трупів, бо це «мали робити євреї, яких підозрювали слушно, чи не слушно у співпраці з органами НКВД», він не виправдовує родичів загиблих, які мстилися євреям, але заперечує факти масових несанкціонованих німцями самосудів. З їхньої кам'яниці ніхто не постраждав у триденній тюремній акції. Євген Наконечний обґрунтовує багатьма фактами і деталями свою впевненість у провалі плану німецьких окупантів спровокувати масові погроми й знищення євреїв руками місцевого населення.

Запам'яталася Євгену реакція сусідів на проголошення української держави. «Наша гостинна оселя у перших днях липня перетворилася на гучний дискусійний клуб. Сусіди-євреї горнулися до нас, щоб щось дізнатися про наміри нового уряду і розважати на тему українсько-єврейських взаємин. Мусьо Штарк, який досі любив погомоніти з моїм татом як з представником робітничого класу, тепер став розмовляти з ним як з представником українства» (с. 113).

Коментуючи події Є. Наконечний згадує всі факти взаємодії єврейських та українських політиків з часів Австрії, особливо ЗУНР. Пам'ять про останню була свіжа і жива серед галицьких євреїв, і на його думку в 1941 р. євреї сподівалися успішно налагодити взаєморозуміння з українською владою. «У всякому разі, такі бесіди велися у нашій хаті».

Закарбувалися у пам'яті підлітка і події єврейського погрому. Особисті спогади йдуть після історичного екскурсу: організатори погрому і натхненники — німці, їхня пропаганда звинувачувала євреїв як паліїв війни, вбивць кількох тисяч українців і поляків.

Виконавцями погрому автор вважає львівський люмпен, якому випала нагода пожитися за рахунок чужого майна. Такі міркування автора базуються на донесенні коменданта польського підпілля Грот-Ровецького, інформації батьків, сусідів, знанні міських реалій.

«...Якимсь собі відомим способом мешканці-евреї нашої кам'яниці дізналися, що пополудні можна сподіватися погрому. Блязер тут же скликав оперативну нараду. Більшість схилилася до гадки дати шумовинню відсіч. І мій батько, і Микола Щур солідаризувалися з такою настановою. Владек Желязни десь тоді з будинку зник. Припускали, що він з кримінальними друзками бере участь у цій ганебній справі. Під кінець наради взяв слово наймолодший її учасник — Цік Ребіш. Цік потерпав, що коли люди стануть захищатися, то бандити поскаржаться німцям, мовляв, кляті євреї на них нападають. А німці, ймовірно, застосовують вогнепальну зброю. Отож оборона, до якої закликав Блязер, може викликати непередбачені трагічні наслідки. Аргументи Ціка справили на присутніх гнітюче враження. У результаті на нерішучій, малодушній ноті закінчилася ця остання, як виявилось, спільна нарада. Більше їм вже не судилося зібратися разом, щоб спільно вирішувати якесь загальне питання» (с. 122–123).

На власні очі разом з другом Йосале Євген бачив двох злодюжок з синьо-жовтими опасками на пом'ятих піджаках, які нишпорили по квартирі бідного кравця Валаха. «...Погромники, обшукавши декілька квартир, піднялися на другий поверх. Тут їх перестріли Блязер, Штарк і мій батько, які не витерпіли наруги. Зав'язалася словесна перепалка: з обох боків польська лайка присмачувалася російським матом. Зрештою, як не дивно, злодюги, плюнувши спересердя під ноги, забралися геть. На цьому погром у нашій кам'яниці закінчився» (с. 122–123).

Гадаємо, що заява про те, що «шумовиння», яке робило погром у Львові, було польськомовним, є знову таки міфом, в який хоче вірити автор. Ба більше, далі автор пише: «... навіть і сьогодні львівський кримінальний світ не є україномовним, як, і зрештою, і кримінальний світ Донецька, Харкова чи Одеси. Називати його українським можна лише умовно». Подібні висловлювання, на наш погляд, по-перше, поділяють Україну, а по-друге, викликають в громадян України дражливе відношення до власного громадянства. Якщо російськомовних, або польськомовних громадян України досі не можна вважати українцями, то чим ті громадяни мусять вважати Україну — тимчасовим притулком? Тимчасовим місцем проживання? Нехай вже тодішні події — Україна не була державою і звісно можна тоді розцінювати те «шумовиння» таким собі галиційсько-дистриктовим (вибачаємося за вислів). Але як називати сучасний український кримінальний світ, невже есендешним? Чи може європейським, згідно географічного підходу?

У переслідуванні та винищенні львівських євреїв Є. Наконечний виділяє три періоди, які співпадають хронологічно з даними спогадів Давида Кахане, Курта Левіна, Філіпа Фрідмана. Перший: друга половина 1941 р., погромні акції, виявлення євреїв, які співробітничали з радянською владою, уведення ношення відзнак, початок створення гетто. І хоч були розстріли у Лисиницькому лісі, контрибуції, його сусіди ще жили у власних квартирах. Погіршення життя, елементарний голод, переслідування євреїв викликали в оточенні автора несхвалення дій німецької влади. Навпаки це був час, коли зникли всілякі надії на українську державність, українську поліцію боялися так само, як німецьку. Уведення опасок для євреїв сприймали як дурнувату німецьку примху, співчували матерям, які слізно прохали гордих дітей не забувати, що з дому не можна вийти без пов'язки. Їхня вулиця повністю опинилася у межах усталеного німцями гетто і мешканці їхнього кварталу ходили дивитися, як відбувається перепусткова процедура у гетто через полтв'янський міст, бачили знущання над безборонними, працівників юденрату, які сиділи за столиками зі списками, есесівців озброєних гвинтівками, гурт української допоміжної поліції і єврейську поліцію з кийками. Це справляло гнітюче враження.

Другий період: кінець 1941 і перша половина 1942 р. Час голоду й холоду, загибелі багатьох євреїв від хвороб і виснаження у гетто, час великих переміщень, коли й їхня родина і родини сусідів неєвреїв мусили перейти мешкати в інші райони міста. Уже всі в місті знали про масові розстріли в Лисиничах, вже створено Янівський табір, вже почалися депортації в табір смертні Белжець, але «багато львів'ян ще вірили, що «надкультурні люди» не здатні на масове народобивство, знищення цілого народу. Поширювалися чутки, що євреїв мають відправляти на примусові роботи, або на якусь сільськогосподарське підприємство на Схід». Євгенові розкрила очі товаришка дитячих років Ася Валах, котра дивом врятувалася від розстрілу в Лисиничах, щоб усього кілька днів ще прожити з батьком.

Третій період: друга половина 1942 р. — листопад 1943 р, катастрофічне скорочення розміру гетто, масове вимирання і методичне вбивство тих, які ще залишилися. Євген особисто кілька разів побував у гетто, щоб передати зібрані мамою продукти родині Блязерів, бачив страшенну біду, зморені воскові обличчя, заціпенілу безнадію людей.

«...На початку червня 1943 року містом розійшлася зловісна чутка, що німці приступають до ліквідації гетто, тобто починають акцію повного знищення усього єврейського населення, яке ще досі уціліло. Говорилося про те, що єврейська молодь приготувалася на такий випадок і дасть гітлерівцям останній смертний бій. Наскільки це відповідало дійсності свідчив той факт, що на вимогу гестапівців під територію гетто спровадили міські по-

жежні автомобілі. Окремі будинки, де зустрічався опір, німці підпалювали. Міські пожежники мали пильнувати, щоб вогонь не перекидався на сусідні квартали за межами гетто. Знищення гетто через опір його жителів затяглося майже на два тижні.

У листопаді після ліквідації Янівського табору групенфюрер СС Ф. Кацман, командувач СС та поліції дистрикту Галичина, оголосив Львів «judenrein» — вільним від євреїв.

Пам'ять Є. Наконечного, пам'ять його оточення зберегла багато фактів ставлення до єврейської трагедії. Так, були українські поліцаї в акціях, були люди, котрі зі страху чи задля власного збагачення доносили на євреїв чи неєвреїв, які переховували євреїв, були негідники, які безкарно вбивали. Але домінували глибоке співчуття, бажання допомогти при усій неможливості, і почуття провини за цю неможливість.

«...Мабуть, ніщо так не дивує і не гніває людей, які спостерігали за перебігом Шоа у Львові, як твердження деяких єврейських авторів, що львів'яни мало не оплескували та оваціями зустрічали трамвайні платформи, заповнені євреями, яких везли на Янівську чи в Лисиничі на страту. Може і траплялися окремі виродки, одурманені антисемітизмом, які вказували зловтіху, але переважна більшість львівських людей щиро, по-християнськи співчувала приреченим. Побачивши таку платформу, перехожі ціпеніли й зупинялися, схиляючи голови, як під час похорону. Жінки, за природою своєю, органічно не могли не жахатися гестапівським дітовбивством. Нераз я чув жіночі розмови на цю тему: для них найбільшим злочином, який волає до неба, було беззастережно дітовбивство. Церковні структури, як українські, так і польські, намагалися, по можливості, хоч якось рятувати, в першу чергу, саме єврейських дітей» (с. 225).

Батьки Євгена, особливо мама, все життя переймалися, що не змогли переховати чотирирічну дівчинку. У їхніх обставинах неминуче загинула б уся родина разом з дитиною, яка не говорила українською, при сторонніх могла легко виказати себе і своїх батьків.

Історична реконструкція подій Шоа у Львові подана автором одночасно і націоналістична, і об'єктивістсько-ліберальна. Націоналістична, бо Є. Наконечний свідомо прагне заперечити звинувачення українців у закоренілому антисемітизмі, що саме вони були організаторами і виконавцями винищення євреїв у Галичині. Такі закиди автор вважає складовою послідовного паплюження української справи. Об'єктивістсько-ліберальна, бо Наконечний не обходить драгливих питань, не замовчує фактів негідної постави українців, не виправдовує і не засуджує. Його позиція відсторонена, політично незаангажована, особливо у царині українсько-єврейських відносин, коли українці могли діяти самостійно без тиску третіх сил.

Разом з тим, з невідомих причин автор не коментує — хоча побіжно згадує чільних діячів ОУН(б) Я. Стецька, С. Ленкавського — документи, котрі висвітлюють позицію проводу ОУН(б) стосовно єврейського питання. На конференції ОУН у Львові у середині липня 1941, на якій обговорювалися питання про національні меншини, С. Ленкавський заявив: «Відносно жидів приймаємо всі методи, які підуть їм на винищення...»⁴.

Як історичне джерело, книга спогадів Наконечного ставить перед майбутніми дослідниками Голокосту деякі питання. Коли серед львів'ян з'являється усвідомлення що винищується цілий народ, їхні співвітчизники? Якими були відмінності у ставленні до Голокосту поляків та українців? Поляки мали більше підстав ідентифікувати себе з переможеною нацією і могли солідаризуватися з формальними співгромадянами своєї держави. Натомість на українців могла впливати ейфорія визволення від більшовиків, перспективи здобуття власної держави.

«Спогади» про Шоа у Львові — фактично єдине видання українського автора подібної тематики та жанру. І важко недооцінити його появу, і можна зрозуміти, чому книжка з'явилася саме тепер.

Також виникає запитання, чому в діаспорі, де опинилося багато галичан, чогось подібного не було? Чому, для прикладу, відома громадська діячка М. Рудницька, єврейка по матері, у 1957 р. у спогадах для сина згадує довоєнні контакти з родиною матері, про те, що в 1941 р. довелося знищити мамину метрику і греко-католицький священник видав нову. Однак Рудницька й словом не згадала про те, як вижила вона сама, її брати, яка ж доля єврейської рідні мами.

У пошуках відповіді неоціненим джерелом може бути саме мемуарна складова книжки Є. Наконечного — задокументована ретроспектива особистої, групової, колективної пам'яті львів'ян 1939–1944 рр. Переконана, що книжка стане важливою одиницею джерельної бази дослідження Голокосту на теренах Східної Галичини.

Примітки

¹ *Ісаєвич Я.* Загибель євреїв Львова: Спогади і роздуми очевидця. Замість передмови // *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. — Львів, 2006. — С. 276.

² Про популярність і якість свідчить вже третє перевидання: *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передм. Я. Дашкевича. — Вид. 3-є, доп. і випр. — Львів, Львівська наук. 6-ка ім. В. Стефаніка, 2001. — 400 с.

³ *Элияху Й.* Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства. 1939–1944. — Москва; Иерусалим, 1999. — 348 с.

⁴ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали. — Львів, К., 2001. — С. 190.